

Η ΜΝΗΜΕΙΟΚΛΑΣΙΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΑΠΟΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗΣ: ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΛΕΥΚΗΣ ΥΠΕΡΟΧΗΣ (ΚΑΙ) ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΓΚΕΙΜΜΕΝΟ

Από το 2015, με τις διαμαρτυρίες του κινήματος #RhodesMustFall στο Κέιπ Τάουν της Νότιας Αφρικής, η μνημειοκλασία (ένας όρος που θα εξηγηθεί στη συνέχεια) έχει γίνει σήμα κατατεθέν του ανανεωμένου παγκόσμιου αντιαποικιακού κινήματος, το οποίο έχει βάλει στο στόχαστρο την παγκόσμια λευκή υπεροχή.¹ Το καλοκαίρι του 2020, στον απόηχο της δολοφονίας του George Floyd στις ΗΠΑ, έγιναν σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις θεαματικές αποκαθλώσεις και βεβηλώσεις αγαλμάτων πολιτικών ηγετών, ιδιοκτητών σκλάβων, καπιταλιστών που παρίσταναν τους φιλάνθρωπους, εξερευνητών και άλλων προσωπικοτήτων, η δράση των οποίων σχετίζεται με την ιστορία της αποικιοκρατίας. Για παράδειγμα, αποκαθλώθηκε το άγαλμα του δουλεμπόρου του 17ου αιώνα

1 Η λευκή υπεροχή δεν αποτελεί ταυτότητα· δεν περιορίζεται σε ατομικές πράξεις ρατσιστικού λόγου ή βίας, ούτε στις θέσεις ακροδεξιών και φασιστικών οργανώσεων. Αντίθετα, διατρέχει όλους τους φιλελεύθερους θεσμούς που δομούν την παγκόσμια εξουσία: θεσμούς του διεθνούς δικαίου, του έθνους-κράτους και της εκπαίδευσης. Η λευκή υπεροχή μπορεί να οριστεί ως το πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό σύστημα μέσα στο οποίο οι λευκοί ελέγχουν τους πολιτικούς και οικονομικούς πόρους και ως η επικρατούσα ιδεολογία φυλετικής ανωτερότητας, βάσει της οποίας αυτοί που θεωρούνται λευκοί ασκούν κυριαρχία πάνω σε αυτούς που θεωρούνται μη λευκοί – τόσο στο θεσμικό επίπεδο όσο και σε πολλές άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής (Ansley 1989, Beliso-De Jesús και Pierre 2020: 3).

Edward Colston στο Μπρίστολ της Αγγλίας,² όπως και εκείνο του βασιλιά Λεοπόλδου Β΄, γνωστού ως «σφαγέα του Κονγκό»,³ σε διάφορες πόλεις του Βελγίου. Στην Ελλάδα, το ασφυκτικό και εκρηκτικό αυτό πανδημικό καλοκαίρι έγιναν ορισμένες διαδηλώσεις αλληλεγγύης στο κίνημα Black Lives Matter, αλλά απουσίαζαν ανάλογες πράξεις μνημειοκλασίας. Στη δημόσια συζήτηση δεν αναζητήθηκαν αντίστοιχες υλικότητες προς κατεδάφιση. Ήταν σαν να παρακολουθούσαμε από απόσταση τις ριζοσπαστικές αυτές εξεγέρσεις, σαν να μη μας αφορούσαν άμεσα τα διακυβεύματά τους.

Όντας η ίδια διασπορικό υποκείμενο, μεγαλωμένη στις ΗΠΑ, κόρη Έλληνα μετανάστη, οι διαμαρτυρίες αυτές με συγκλόνισαν και με ώθησαν να σκεφτώ εκ νέου τη δική μου φυλετική διαπαιδαγώγηση σε μια κοινωνία, την αμερικανική, με ιστορικό εποικιστικής αποικιοκρατίας. Επειδή είμαι κοινωνική ανθρωπολόγος και καθηγήτρια σε ελληνικό πανεπιστήμιο, το καλοκαίρι αυτό άλλαξε επίσης τον τρόπο με τον οποίο βλέπω την επιστήμη που υπηρετώ, το δυτικό πανεπιστήμιο στο οποίο εργαζομαι και τα ερευνητικά πεδία που με απασχολούν, ιδιαίτερα αυτά που αφορούν την πολιτισμική μνήμη και την ιστορική κουλτούρα.⁴ Ο έντονος προβληματισμός μου σχετικά με το τι γίνεται ή δεν γίνεται στο ελληνικό συγκείμενο στον απόηχο των προαναφερθέντων γεγονότων με ώθησε στη συνδιοργάνωση της πρωτοβουλίας *décoloiuize hellás*, στο πλαίσιο της οποίας, και σε συνεργασία με την ομάδα εργασίας

- 2 Η απαλλαγή της πόλης από το φάντασμα του Colston, μιας μορφής που συμβόλιζε τη βίαιη ιστορία της δουλείας και των συνεπειών της, ήταν ένα είδος τελετουργικής κάθαρσης και εμπειρείχε μια θεραπευτική διάσταση. Για μια αφήγηση των γεγονότων από τη σκοπιά των απογόνων των σκλάβων της Καραϊβικής, οι οποίοι γεννήθηκαν και διαμένουν στην Αγγλία, βλ. Heron 2022.
- 3 Εκτιμάται ότι περίπου δέκα εκατομμύρια Κογκολέζοι έχουν πεθάνει συλλέγοντας καουτσούκ για λογαριασμό του Λεοπόλδου. Σχετικά με τις βεβηλώσεις των αγαλμάτων του, βλ. Debucquois 2021.
- 4 Παρότι προσωπικά γνώρισα την επιστήμη της ανθρωπολογίας μέσα από τη μεταποικιακή κριτική της, ενώ με τράβηξε η αναδυόμενη τότε ανθρωπολογία της αποικιοκρατίας (βλ. Παπαηλία 2016), αναγνωρίζω ότι τα σύγχρονα ιθαγενικά, αντιαποικιακά και αντιρατσιστικά κινήματα απαιτούν, ιδιαίτερα από μια επιστήμη τόσο συνένοχη με την αποικιοκρατία, κάτι πολύ πιο ριζοσπαστικό από τη «μεταρρύθμιση» μέσα στο πανεπιστήμιο ως έχει. Η απαίτηση για αποαποικιοποίηση της ανθρωπολογίας έχει αναδείξει την υστέρηση της ανθρωπολογίας στην κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας του παγκόσμιου συστήματος της λευκής υπεροχής και των τρόπων με τους οποίους η ίδια η επιστήμη εμπλέκεται με αυτή, καθώς και την επείγουσα ανάγκη, αφενός, της κατάργησης (abolition) της υπάρχουσας επιστημολογίας, και αφετέρου, της σύνδεσής της με τους κοινωνικούς αγώνες (Beliso-De Jesús και Pierre 2020, Jobson 2020, Shangé 2022, Ulysse 2023).

«Μνήμη-Μνημεία», διοργανώσαμε το φθινόπωρο του 2021 ένα Εργαστήριο Αντιαποικιακής Φαντασίας με τίτλο «Μνημειοκλασία».⁵

Η αποκαθήλωση (defacement) αποτελεί λέξη-κλειδί του αποαποικιακού κινήματος και, θεωρώ, απαραίτητη προσθήκη στην εργαλειοθήκη των κοινωνικών επιστημόνων. Η αποκαθήλωση είναι ταυτόχρονα πολιτική πράξη και θεωρητική έννοια. Αποτελεί κινηματική τακτική η οποία συχνά παίρνει τη μορφή περφόρμανς που διαδραματίζεται στους δρόμους και στις οθόνες ως μιντιακό συμβάν. Προτρέπει στην ανατροπή, ακόμα και στην κατάργηση, δυτικών μεθοδολογικών εργαλείων και επιστημονικών βεβαιοτήτων, ενώ ταυτόχρονα διανοίγει τον δρόμο για συνέργειες με τοπικές κοινότητες, κοινωνικά κινήματα, καλλιτέχνες και άλλους πολιτισμικούς δημιουργούς σε δημόσιες αποαποικιακές παρεμβάσεις. Στο κείμενο αυτό θα αναδείξω τους τρόπους με τους οποίους η σύγχρονη μνημειοκλασία ριζοσπαστικοποιεί τη μνήμη, εκθέτοντας τα θεμέλια της βίας στην οποία στηρίζεται η δυτική ευμάρεια, καθώς και το πώς μπορεί να συμβάλλει στην αποαποικιοποίηση των επιστημών μας και του ίδιου του πανεπιστημίου, το οποίο συχνά παίρνει τη μορφή ενός μνημείου της λευκής υπεροχής.

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσω να μεταφέρω τη συζήτηση αυτή στο ελληνικό συγκείμενο, παρότι –ή, μάλλον, επειδή– δεν υπάρχουν πολλές ανάλογες περιπτώσεις μνημειοκλασίας. Κατά τη γνώμη μου, η άγνοια της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με την ευρωπαϊκή ιστορία της αποικιοκρατίας και του δουλεμπορίου, καθώς και η έλλειψη ενδιαφέροντος να προβληματιστεί γύρω από την ιστορία αυτή, αποτελούν απόδειξη της ευθυγράμμισης της ελληνικής κοινωνίας με τα κυρίαρχα ευρωκεντρικά αφηγήματα της παγκόσμιας ιστορίας και με την ευρωπαϊκή λευκή αθωότητα: δηλαδή τη σταθερή σύνταξη της στη λευκή πλευρά της Ιστορίας. Η μνημειοκλασία –ακόμα κι αν μένει στο επίπεδο της φαντασίας– μας ωθεί να υπερβούμε τον ευρωκεντρισμό και τον μεθοδολογικό εθνικισμό που αποκρύπτουν (τον βαθμό της δικής μας εμπλοκής με) τα καταφανή ιστορικά δεδομένα πεντακοσίων χρόνων δυτικής αποικιοκρατικής, καπιταλιστικής

5 Για περιγραφές της θεματικής «Μνήμη-Μνημεία», βλ. <https://decolonizehellas.org/mnimi-mni-meia/> και του εργαστηρίου, βλ. <https://decolonizehellas.org/mnimeioioklasia-ergastirio-anti-apoikiakis-fantasias/>. Τα μέλη της ομάδας εργασίας ήταν ο Θωμάς Γουέστερν, ο Χρήστος Ζήσης, η Φωτεινή Γουσέτη, η Σύνθια Μαλακάση, ο Γεώργιος Μάντζιος, η Τζένη Μαρκέτου, ο Τζιν Ρέι (Gene Ray), η Όλγα Τουλούμη, η Τζίλη Τραγανού, ο Αλέξης Φιδεζής και εγώ. Θα ήθελα να τους ευχαριστήσω, όπως και τα μέλη του εργαστηρίου, για όλα αυτά που έμαθα από τη συνεργασία μας.

και πατριαρχικής κατάκτησης, περίφραξης, εκμετάλλευσης, υποδούλωσης, βιασμού, γενοκτονίας, υφαρπαγής γης και εξόρυξης πόρων και γνώσης ανά τον κόσμο.

■ Η μνημειοκλασία ως αποαποικιακή πρακτική και θεωρία

Κι αν η αλήθεια δεν είναι απλώς ένα μυστικό, αλλά ένα δημόσιο μυστικό, όπως συμβαίνει με την πιο σημαντική κοινωνική γνώση, αυτό που ξέρουμε ότι δεν πρέπει να ξέρουμε;

MICHAEL TAUSSIG, *Defacement* (1999)

Η μνημειοκλασία ως μια από τα κάτω τακτική των αντιαποικιακών αγώνων έχει μια σύνθετη γενεαλογία που αξίζει να αναλύσουμε. Θα σταθώ σε πέντε σημεία:

1. Μνημείο, monument, memorial

Προτού εξηγήσω τι εννοώ με τον όρο μνημειοκλασία, χρειάζεται να εξηγήσω για ποια μνημεία μιλάμε. Οι διευκρινίσεις αυτές είναι αναγκαίες όταν μιλάμε για/από ένα έθνος-κράτος που θεωρήθηκε και θεωρεί τον εαυτό του μνημείο του δυτικού/ευρωπαϊκού πολιτισμού – ένα έθνος-κράτος που χρωστάει την ίδια του την ύπαρξη σ' αυτόν ακριβώς τον ρόλο. Οι διευκρινίσεις είναι επίσης απαραίτητες γιατί η ίδια η ετυμολογία της λέξης «μνημείο» και η χρήση της στα αρχαία ελληνικά μάς κάνει συχνά να παραβλέπουμε τη νεωτερική ιστορία των μνημείων. Η λέξη μνημείο στα ελληνικά μπορεί να αποδώσει δύο διαφορετικές αγγλικές λέξεις, memorial και monument, που, αν και συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, έχουν εννοιολογικές διαφορές. Η λέξη *monument* αναφέρεται στο δομημένο περιβάλλον, στα αρχιτεκτονήματα, στα αγάλματα. Μπορεί επίσης να περιγράψει αναδρομικά ένα κτίσμα, το οποίο θεωρείται ότι έχει ιστορική και πολιτισμική σημασία, αλλά δεν χτίστηκε ως μνημείο: αυτό που ο Αυστριακός ιστορικός τέχνης Alois Riegl, σ' ένα γνωστό δοκίμιό του με τίτλο «Η μοντέρνα λατρεία των μνημείων» (1982 [1929]), ονόμασε «ακούσιο μνημείο». Από αυτή την άποψη, η εκ των υστέρων μνημειοποίηση της Ακρόπολης την καθιστά το κατεξοχήν νεωτερικό μνημείο. Παρότι, ετυμολογικά, οι αγγλικές λέξεις *memorial* και *monument*, όπως φυσικά και το ελληνικό μνημείο, συνδέονται με τον θάνατο, τη μνημόνευση των νεκρών και την ταφή, η λέξη *memorial* μεταφέρει περισσότερο τη χροιά του πένθους. Επίσης, ενώ ένα monument μπορεί να είναι και memorial (για παράδειγμα, το

Lincoln Memorial), ένα memorial δεν είναι πάντα monument, γιατί συχνά δεν παίρνει τη μορφή αρχιτεκτονήματος (memorial garden, memorial concert). Η μνημειοκλασία αφορά το μνημείο ως monument.

II. Η πολιτική εικονοκλασία και η ριζοσπαστικοποίηση της μνήμης

Η αποαποικιακή πρακτική αποκαθήλωσης και βανδαλισμού μνημείων αφορά αποκλειστικά νεωτερικά μνημεία: θα μπορούσαμε ακόμα να πούμε ότι το νεωτερικό μνημείο δεν προηγήθηκε, αλλά προέκυψε από τον βανδαλισμό του. Η Γαλλική Επανάσταση υπήρξε τομή τόσο στη μαζική καταστροφή των μνημείων όσο και στην ανάπτυξη τεχνικών συντήρησής τους ως πολιτισμικής κληρονομιάς (Gamboni 1997: 31). Αυτού του είδους η πολιτική εικονοκλασία δεν στοχοποιούσε τη θρησκευτική χρήση της εικόνας, όπως στην Εικονομαχία την περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (τον 8ο και 9ο αιώνα), αλλά εικόνες, έργα τέχνης, κτίρια, μνημεία και αγάλματα που σχετιζόνταν με την εξουσία των πολιτικών και θρησκευτικών θεσμών: από τη λεγόμενη «Καταιγίδα της Βασίλισσας» και την αποκαθήλωση του αγάλματος του Λουδοβίκου ΙΔ', σε μετονομασίες χωριών με χριστιανικά ονόματα (ό.π.: 18, 32). Αυτό που πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ είναι η ανάδυση ενός αντιδραστικού λόγου περί βανδαλισμού, ο οποίος παρουσιάζεται ως μορφή νεοβαρβαρισμού από την Ευρώπη του Διαφωτισμού.⁶ Η καταδίκη της καταστροφής συγκεκριμένων υλικοτήτων ως έργων τέχνης έπαιξε κεντρικό ρόλο στην καθιέρωση της τέχνης ως αυτόνομης σφαίρας δημιουργίας και του μουσείου ως «καταφυγίου για όσα αντικείμενα είχαν αποπλαισιωθεί από τα αρχικά τους συμφραζόμενα» (ό.π.: 36). Η νεωτερική λατρεία των ακούσιων μνημείων –δηλαδή υλικοτήτων που μνημειοποιούνται λόγω της αξίας η οποία απορρέει από την παλαιότητά τους (age-value) (Riegl 1982 [1929])– σχετίζεται κι αυτή με την απειλή της μνημειοκλασίας. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και η ευρωπαϊκή τέχνη αναφέρονται διαρκώς ως άλλοθι απέναντι σε ριζοσπαστικές μορφές πολιτικής εικονοκλασίας και ανάγνωσης της ιστορίας του παρόντος, ενώ οι θεσμοί και πρακτικές καταγραφής και συντήρησης των μνημείων, ως φορέων κληρονομιάς, ενεργοποιούνται στο όνομα μιας ανιστορικής

6 Στο «Rapport sur destructions opérées par le Vandalisme, et sur les moyens de le réprimer» του 1794, ο Βέλγος αββάς Henri Grégoire επινόησε τη λέξη «βανδαλισμός» για να περιγράψει την καταστροφή έργων τέχνης κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Στη λέξη αυτή χρησιμοποίησε –και έτσι στιγμάτισε– το όνομα των Βανδάλων, μιας γερμανικής φυλής της ύστερης αρχαιότητας, κάνοντάς την ένα αρχέτυπο του μη πολιτισμένου Άλλου.

ιστορικότητας. Η μνημειοκλασσία δεν προτείνει μια άλλη εκδοχή της Ιστορίας, αλλά τραντάζει την ίδια την υποδομή της δυτικής ιστοριογραφίας: το βάθρο, τη βιτρίνα, το αρχείο της.

III. Το μνημείο ως προβολή της εξουσίας στον δημόσιο χώρο

«Το μνημείο αποτελεί μια δήλωση εξουσίας και παρουσίας στον δημόσιο χώρο»: Αυτός είναι ο ορισμός που δίνει στο μνημείο το Monument Lab, μια πρωτοβουλία για τη δημόσια ιστορία και την τέχνη, με έδρα τη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ, που διοργανώνει συμμετοχικές δράσεις και δημόσιες παρεμβάσεις με αφορμή (και στόχο) τον μετασχηματισμό του επίμαχου αμερικανικού μνημειακού τοπίου (βλ. <https://monumentlab.com/about>). Βέβαια, από την αρχαιότητα, τα εκούσια μνημεία, δηλαδή αυτά που ανεγείρονται σκόπιμα ως μνημεία, σχετίζονται άμεσα με την πολιτική εξουσία και τις ηγετικές φιγούρες. Η ειδοποιός διαφορά των νεωτερικών δυτικών μνημείων έγκειται στη σχέση τους με την πόλη και τους πολίτες. Η περίοδος από το 1870 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο χαρακτηρίζεται ως περίοδος «αγαλματομανίας» (Michalski 1998, Dickenson 2021, για την Ελλάδα, βλ. Κουλούρη 2020), λόγω της φρενιτίδας με την οποία χτίζονται μνημεία – τα οποία εκφέρουν, υποτίθεται, το συλλογικό όραμα του εκάστοτε έθνους-κράτους και του αποικιακού του σχεδίου. Τα μνημεία και τα αγάλματα αυτά δεν τοποθετούνται απλώς στον δημόσιο χώρο της πόλης. Αντίθετα, ο νεωτερικός δημόσιος χώρος που φιλοξενεί τις τελετές του έθνους στήνεται γύρω από αυτά. Τα μνημεία δεν γεμίζουν τις πόλεις, τις αδειάζουν. Καταλαμβάνουν τον δημόσιο χώρο. Δημιουργούν φαινομενικά κενούς χώρους, ανοιχτούς στο κοινό της πόλης, οι οποίοι, στην πραγματικότητα, διατρέχονται από τους πολλαπλούς αποκλεισμούς που προκαλούνται από τη βία της πατριαρχίας, του милитарισμού, του καπιταλισμού, του ανθρωποκεντρισμού και της λευκής υπεροχής (γεγονός που γίνεται εμφανές σε όποια παραβίασή τους, βλ. Αθανασίου 2010). Τα μνημεία και τα αγάλματα, όπως και οι ονομασίες δρόμων, προβάλλουν επιδεικτικά την αυταρέσκεια των νικητών της Ιστορίας και σπανίως αποτελούν κατάλοιπα από την ιστορική περίοδο στην οποία αναφέρονται. Τοποθετούνται σε μεταγενέστερες εποχές και χρησιμεύουν ως πολιτικό εργαλείο σε εξελισσόμενες διαμάχες γύρω από την πολιτική, οικονομική, πολιτισμική και φυλετική κυριαρχία (Kudsen και Andersen 2019: 253).⁷

⁷ Τα περισσότερα αγάλματα των στρατηγών του Συνομοσπονδιακού Στρατού, ο οποίος ηττή-

IV. Το fallism ως κίνημα και η επιστημονική ανυπακοή

Η κινηματική αποκαθήλωση μνημείων (fallism) έχει λειτουργήσει ως εργαλείο πολιτικής αντίστασης στην περιθωριοποίηση, τη διάκριση και τον αποκλεισμό, ως καταλύτης στον αγώνα για τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη, ως τρόπος ενεργού πολιτικής παρέμβασης στον αστικό ιστό και αμφισβήτησης της επίμαχης ιστορικής κληρονομιάς (Frank και Ristic 2020: 552). Από τη δεκαετία του '60, η κινηματική αποκαθήλωση των μνημείων έχει αποτελέσει μέσο «υλικής αποσυναρμολόγησης της πολιτισμικής υποδομής που προωθεί τη λευκή υπεροχή» στο πλαίσιο αποαποικιακών αγώνων, όπως στον πόλεμο για την ανεξαρτησία της Αλγερίας (Hicks 2021).⁸ Η έναρξη του πιο πρόσφατου και παγκόσμιου κύματος αποαποικιακών αποκαθηλώσεων χρονολογείται από τον Μάρτιο του 2015, όταν ένας μαύρος φοιτητής πέταξε κόπρινα στο χάλκινο άγαλμα του Βρετανού αποικιοκράτη και μεγιστάνα Cecil Rhodes στο Πανεπιστήμιο του Κέιπ Τάουν στη Νότια Αφρική και πυροδότησε ένα κίνημα αποαποικιοποίησης εντός του πανεπιστημίου, το #RhodesMustFall (#RMF), με έμφαση στον θεσμικό ρατσισμό, στην πατριαρχία, στα δίδακτρα (#FeesMustFall) και στο ευρωκεντρικό πρόγραμμα σπουδών. Το κίνημα RMF στη χώρα του πρώην αποικιοκρατούμενου μεταφέρθηκε μέσα από τα αγάλματα του Rhodes στη χώρα του πρώην αποικιοκράτη, καταλήγοντας στη διάδοση του κινήματος στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, όπου το επίκεντρο ήταν το άγαλμα του Rhodes στο Oriel College. Δεν είναι τυχαίο, βέβαια, ότι αυτές οι θεαματικές αποκαθηλώσεις έχουν γίνει σε πανεπιστημιακές εγκαταστάσεις και αφορούν αγάλματα που βρίσκονται εκεί, μετονομασίες κτιρίων και σχολών (για παράδειγμα, της Σχολής Δημοσίων και Διεθνών Υποθέσεων «Woodrow Wilson» στο Πρίνστον, το οποίο τιμούσε τον γνωστό ρατσιστή και πρώην Πρόεδρο των ΗΠΑ) και το ίδιο το πανεπιστήμιο ως σύνολο, ως μνημείο γνώσης. Αυτό διότι το κίνημα της αποκαθήλωσης αποτελεί και

θηκε στον αμερικανικό εμφύλιο το 1865, ανεγέρθηκαν μεταξύ 1890 και 1925, όταν επιβλήθηκε το φυλετικό apartheid σε πολλές πολιτείες του αμερικανικού Νότου, μέσα από τη νομοθεσία που έμεινε γνωστή ως «Jim Crow», η οποία ανέστειλε τα εκλογικά δικαιώματα των μαύρων και όξυνε τη βία εναντίον τους. Το περίφημο άγαλμα του δουλεμπορού Colston, ο οποίος πέθανε το 1721, ανεγέρθηκε το 1895 από μια από τις πολλές φιλανθρωπικές εταιρείες της πόλης του Μπρίστολ που ιδρύθηκαν με τον τεράστιο πλούτο του δουλεμπορίου και περιφρουρούσαν με αυτή την πράξη τα συμφέροντα της εμπορικής ελίτ της πόλης και/με το όνομά του.

⁸ Μάλιστα, όταν ξέσπασε πόλεμος εναντίον των γαλλικών αγαλμάτων στην Αλγερία την εποχή της ανεξαρτητοποίησης, ο γαλλικός στρατός απάντησε με τον «επαναπατρισμό» μνημείων και την εγκατάστασή τους σε όλη τη Γαλλία (Hicks 2021).

πράξη επιστημονικής ανυπακοής που στοχεύει στη γνωσιακή αρχιτεκτονική του πανεπιστημίου (Ahmed 2019).

v. Το δημόσιο μυστικό: Μνημειοκλασία ως μιντιακό συμβάν, κόμβος συγκίνησης και δικανική έκθεση

Οι κινηματικές πρακτικές αποκαθήλωσης και βεβήλωσης παράγουν κόμβους δικτύωσης και συγκίνησης σε πλανητικό επίπεδο, που μεταφέρουν και ενισχύουν αιτήματα για ένα βιώσιμο και συμπεριληπτικό παρόν και μέλλον. Επέλεξα τον όρο μνημειοκλασία, κινητοποιώντας τις συνδηλώσεις της εικονοκλασίας, για να υπογραμμίσω τη διαταραχή που συντελείται στο κυρίαρχο οπτικό πεδίο, στους δρόμους της πόλης και στις οθόνες των ειδήσεων, όπου προβάλλεται (και αμφισβητείται) το αφήγημα των νικητών της Ιστορίας (όπως το θέτει ο Βάλτερ Μπένγιαμιν στις «Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας») (βλ. Ray 2021a). Έχω κατά νου ότι η αγγλική λέξη *defacement* αναφέρεται με πιο ουδέτερο τρόπο στην καταστροφή μιας επιφάνειας σε σχέση με τις αντίστοιχες ελληνικές λέξεις «αποκαθήλωση» και «βεβήλωση», που έχουν έντονα χριστιανικές συνδηλώσεις. Στο βιβλίο *Defacement: Public Secrecy and the Labor of the Negative* (1999), ο ανθρωπολόγος Michael Taussig σημειώνει, ωστόσο, ότι αυτή η χειρονομία πάντα εμπεριέχει μια σχέση με το ιερό, θεωρώντας ότι είναι η καταστροφή και η αναίρεση –όχι η ανέγερση και το τελετουργικό προσκύνημα– που απελευθερώνουν ένα ιερό πλεόνασμα (1999: 1). Η βεβήλωση «λειτουργεί μέσω ενός παραγωγικού είδους άρνησης, στο οποίο η καταστρεπτική πράξη αναδιπλασιάζεται και γίνεται αναζωογονητική δύναμη» (Μάντζιος 2021). Όπως στην περίπτωση των κοπράνων που πετάχτηκαν στο άγαλμα του Rhodes στο Κέιπ Τάουν, η μνημειοκλασία μετατρέπει το ιερό σε αποκείμενο, κινητοποιώντας ένα έντονα συναισθηματικό πεδίο πολιτικής, το οποίο προκαλεί την εμπλοκή των σωμάτων, ανοίγει ρωγμές, δημιουργεί νέες αφετηρίες. Σώματα, αντί για αναπαραστάσεις, κατακλύζουν τον νέο χώρο της κοινότητας που συγκροτείται γύρω από τα αδειασμένα από αγάλματα βάθρα (βλ. Knudsen και Anderson 2019, Heron 2022). Μέσα από τη διάδραση μεταξύ ακτιβιστ(ρι)ών, ερευνητ(ρι)ών και καλλιτεχν(ι)δών, μέσα από τις συναντήσεις, συζητήσεις και δράσεις, οι κενοί και κοινωνικά περιοριστικοί δημόσιοι αστικοί χώροι που κατέλαβαν τα αγάλματα απελευθερώνονται, επιτρέποντας τη στροφή από τον δημόσιο χώρο στα κοινά, ένα είδος εκ νέου εξαγρίωσης (*re-wilding*) (Ray 2021a).

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η βεβήλωση δεν αποκαλύπτει τόσο την αλήθεια, όσο την ίδια τη λειτουργία του δημόσιου μυστικού: «αυτό που

είναι γενικά γνωστό, αλλά δεν μπορεί να ειπωθεί» (Taussig 1999: 5). Αυτό το ξεσκέπασμα του μυστικού ως μυστικού στον επίμαχο δημόσιο χώρο δεν θα μπορούσε παρά να μεταμορφώσει τον δημόσιο χώρο και τις κοινότητες που τον (ανα)καταλαμβάνουν, στοχεύοντας στην απόδοση της κοινωνικής δικαιοσύνης σε σχέση με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Ανατρέποντας τη σχέση μεταξύ έργου τέχνης και βανδαλισμού, η μνημειοκλασία μεταμορφώνει τα αγάλματα και τα μουσεία σε δικαστικά εκθέματα που παρουσιάζονται ενώπιον του κοινού της πόλης (Azoulay 2019, Hicks 2020, Mantzios 2021, Ray 2021β). Η κόκκινη μπογιά που συχνά πετάνε ακτιβιστές στα αγάλματα, σε μια προσπάθεια να καταδείξουν ότι οι πολιτισμικοί ήρωες που απεικονίζονται είναι, στην πραγματικότητα, εγκληματίες οι οποίοι έχουν αίμα στα χέρια τους, λειτουργεί ως δικανική έκθεση, όπως και ως ένα ηχηρό αίτημα αποκατάστασης και επανόρθωσης (βλ. Ray 2021β).

■ Η Ευρώπη της λευκής αθωότητας

Η Ευρώπη είναι αδικαιολόγητη.

AIMÉ CÉSAIRE, *Discours sur le colonialisme* (1955)

*Πού είναι τα μνημεία σας, οι μάχες, οι μάρτυρες;
Πού είναι η μνήμη της φυλής σας; Κύριοι,
σ' αυτήν εκεί την γκρίζα κρύπτη. Στη θάλασσα. Η θάλασσα
τα έχει κλείσει μέσα. Η θάλασσα είναι Ιστορία.*

DEREK WALCOTT, "The Sea is History" (1978)

Η κινηματική αποκαθίλωση αγαλμάτων και μνημείων που υμνούν την αποικιοκρατία, την πατριαρχία και τον καπιταλισμό έχει αποτελέσει απειλή στην τρομακτική επικράτεια της ευρωπαϊκής λευκής αθωότητας και υπεροχής, αποκαλύπτοντας το δημόσιο μυστικό του υπερατλαντικού δουλεμπορίου και μια «μαύρη» ιστορική αφήγηση για την Ευρώπη.⁹

⁹ Με την επίκληση της «μαύρης» ιστορικής αφήγησης, αναφέρομαι στη συσσώρευση του ευρωπαϊκού πλούτου μέσα από την εκμετάλλευση μαύρων και μελαψών σωμάτων (και της γης τους), καθώς και στην απόκρυψη και απώθηση αυτής της ιστορίας βίας μέσα από το άλλοθι της δυτικής πολιτισμικής ανωτερότητας, από τη μία, και στη συμβολική και κυριολεκτική καταστροφή του αφρικανικού παρελθόντος, από την άλλη. Με τον όρο αυτόν έχω επίσης κατά νου τη φράση του Αργεντινίου φιλοσόφου Walter D. Mignolo (2011) για τη «σκοτεινότερη πλευρά της δυτικής νεωτερικότητας» («the darker side of Western modernity») (βλ. Εισαγωγή, σε αυτό τον τόμο).

Στη σκέψη πολλών Ευρωπαίων επιστημόνων, συγγραφέων και δημόσιων διανοουμένων με καταγωγή από πρώην αποικίες, η λευκή αθώτητα που περιβάλλει τον σύγχρονο ευρωπαϊκό λόγο στηρίζεται σε δύο συνδεδεμένες τακτικές:

1. στη συνεχή σύγκριση της Ευρώπης με τις ΗΠΑ αλλά και στη διάκριση των δύο αναφορικά με την ευθύνη τους για τη βία του σύγχρονου κόσμου – είτε μιλάμε για ρατσιστική βία στο εσωτερικό είτε για επιθετικότητα στα διεθνή και
2. στην αποσύνδεση της ιστορίας των σημερινών ευρωπαϊκών εθνών-κρατών από τις αυτοκρατορίες που τα γέννησαν και από τον μεθοδολογικό εθνικισμό που φυσικοποιεί τον χωρισμό του κόσμου σε έθνη-κράτη (Wimmer και Glick 2002).

Αυτοί οι δυο ελιγμοί αποκρύπτουν την ιστορία της θάλασσας που συνδέει τις δύο ηπείρους (βλ. Κοσματόπουλος, στον παρόντα τόμο): τον Ατλαντικό ωκεανό του δουλεμπορίου που κρύβει στα βάθη του τα σώματα υπόδουλων Αφρικανών που σκοτώθηκαν ή αυτοκτόνησαν κατά το λεγόμενο «Μεσαίο Πέρασμα» – σώματα άταφα και αμνημόνευτα που συνεχίζουν να στοιχειώνουν την Ευρώπη.

Τον Ιούνιο του 2020, εν μέσω μαζικών διαδηλώσεων του κινήματος Black Lives Matter στο Λονδίνο προέκυψε η ανάγκη διατύπωσης του συνθήματος «The UK is not innocent» («Το Ηνωμένο Βασίλειο δεν είναι αθώο»). Το σύνθημα –που υποδεικνύει ένα τεράστιο χάσμα ιστορικής γνώσης (και ευθύνης) για το πλιάτσικο και τη βία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας– υπονοεί τη σύγκριση με μια χώρα, η μη αθώτητα της οποίας είναι κοινός τόπος: τις Ηνωμένες Πολιτείες. Τον ίδιο μήνα, ο υπουργός Εσωτερικών της Γαλλίας, Christophe Castaner, έπειτα από πίεση αντιρατσιστικών κινημάτων, ανακοίνωσε την κατάργηση από τη γαλλική αστυνομία της πρακτικής του κεφαλοκλειδώματος των υπόπτων (και την αντικατάστασή της με όπλα ηλεκτρικής εκκένωσης). Δήλωσε «μηδενική ανοχή» στον ρατσισμό, που, όπως είπε, αφορά μόνο συγκεκριμένους αστυνομικούς, όχι την αστυνομία ως θεσμό, καταλήγοντας ότι η «γαλλική αστυνομία δεν είναι ίδια με την αμερικανική αστυνομία».¹⁰

¹⁰ Βλ. “French interior minister vows zero tolerance of police racism”, 8 Ιουνίου, 2020, *Reuters*,

Το καλοκαίρι του 2020, σε άρθρο του με τίτλο «Τι σημαίνει για την Ευρώπη η μαύρη Αμερική», που αναδημοσιεύτηκε στο *The Guardian*, ο Βρετανός δημοσιογράφος με καταγωγή από το Μπαρμπάντος Gary Younge σχολίασε πως μετά τη δολοφονία του George Floyd, όπως έχει γίνει πολλές φορές στο παρελθόν, ενεργοποιήθηκαν τα αντιρατσιστικά, διεθνικά αντανakλαστικά της ευρωπαϊκής Αριστεράς. Παρατήρησε όμως επίσης ότι η καταδίκη της φυλετικής βίας στις ΗΠΑ και η ταύτιση με τη μαύρη Αμερική γίνεται συνήθως από θέση ηθικής υπεροχής, από την οποία υποβαθμίζονται το αποικιακό παρελθόν και το ρατσιστικό παρόν της Ευρώπης. Όπως σχολιάζει, «το επίπεδο κατανόησης των λευκών Ευρωπαίων για ζητήματα φυλής και ρατσισμού, ακόμα και εκείνων που θεωρούν τον εαυτό τους συμπονετικό, καλλιεργημένο και ενημερωμένο, είναι τραγικά χαμηλό».

Πώς γίνεται, άραγε, να σκεφτούμε ότι το Ηνωμένο Βασίλειο δεν φέρει καμία ευθύνη για τη σύγχρονη βία και τον ρατσισμό απέναντι σε μαύρους στον «Νέο Κόσμο» (δηλαδή στη Νέα Ευρώπη), καθώς και σε όλη την επικράτεια της πρώην αυτοκρατορίας του; Ποιοι ξερίζωσαν τους αφρικανικούς πληθυσμούς και απαλλοτρίωσαν τη γη τους, τους πολιτισμούς τους, τις οικογένειές τους; Ποιοι τους μετέφεραν στην Καραϊβική, στη Βόρεια και τη Νότια Αμερική ως εμπορεύματα; Ποιοι είναι οι λευκοί Αμερικανοί, αν όχι απόγονοι των Ευρωπαίων; Πώς γίνεται η όποια σημερινή ευμάρεια της Αγγλίας να είναι άσχετη με αυτή την ιστορία; Το Ηνωμένο Βασίλειο ξεκίνησε να δραστηριοποιείται στο δουλεμπόριο το 1633, όχι απλώς με βασιλικό διάταγμα, αλλά και με την ενεργή συμμετοχή της ίδιας της βασιλικής εταιρείας: Η Royal African Company of England μετέφερε περισσότερους σκλαβωμένους Αφρικανούς (υπολογίζονται σε τρία εκατομμύρια) στην Καραϊβική, τη Βόρεια και τη Νότια Αμερική από κάθε άλλο οργανωμένο θεσμό (ο Colston ήταν μέλος της εταιρείας για δώδεκα χρόνια, σε

<https://www.reuters.com/article/us-minneapolis-police-france/french-interior-minister-vows-zero-tolerance-of-police-racism-idUSKBN23F2GP>. Μάλλον ο υπουργός ξέχασε τη γαλλική παράδοση στα βασανιστήρια (όπως αυτή καλλιεργήθηκε, για παράδειγμα, στα χρόνια της Αλγερινής Επανάστασης (1954-1962), και ότι μόλις το 2018 το γαλλικό κράτος αποδέχτηκε την εφαρμογή τους. Πάντως, σε λιγότερο από μια βδομάδα από τις ανακοινώσεις του Castaner, έπειτα από έντονες διαμαρτυρίες της γαλλικής αστυνομίας, το εν λόγω μέτρο αποσύρθηκε, ενώ συνεχίστηκε κανονικά η δοκιμαστική προσθήκη της χρήσης τείζερ. Ταυτόχρονα, ακτιβιστές στη Γαλλία, με σημείο αναφοράς τον θάνατο από ασφυξία του Ανταμά Τραορέ, με καταγωγή από το Μάλι, το 2016 στα χέρια της αστυνομίας, σπεύδουν να υπογραμμίσουν τις ομοιότητες αμερικανικής και γαλλικής αστυνομίας, αποκαλώντας τον Τραορέ Γάλλο George Floyd. Βλ. το άρθρο του Henri Seckel και της Louise Couvelaire, «Γαλλία: Adama Traoré όπως George Floyd», μτφρ.: Σπύρος Σταβέρης, 3 Ιουνίου 2020, <https://www.lifo.gr/blogs/almanac/gallia-adama-traore-opos-george-floyd>

εκτελεστικούς ρόλους).¹¹ Δεν πρέπει, επίσης, να λησμονούμε ότι οι ιδιοκτήτες σκλάβων πήραν αποζημίωση από τους Βρετανούς φορολογουμένους μετά την κατάργηση της δουλείας για τη χαμένη ιδιοκτησία τους, δηλαδή τους σκλάβους τους, τη στιγμή, φυσικά, που οι ίδιοι οι πρώην σκλάβοι και οι απόγονοί τους δεν έλαβαν κανενός είδους αποζημίωση. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι οι απόγονοι των ιδιοκτητών σκλάβων εξακολουθούν και σήμερα να είναι ανάμεσα στις πιο πλούσιες οικογένειες.¹²

Ταυτόχρονα, οι φυλετικές διακρίσεις, ως βασικός μηχανισμός κοινωνικής ιεράρχησης και εκμετάλλευσης, σπανίως αναγνωρίζονται ως μια κατεξοχήν ευρωπαϊκή δημιουργία (Wekker 2016: 4). Ο φυλετισμός διατρέχει την ευρωπαϊκή ιστορία, ήδη από την περίοδο της φεουδαρχίας, αποτελώντας βασικό άξονα οργάνωσης των κοινωνικών δομών, των σχέσεων ιδιοκτησίας και παραγωγής. Ο καπιταλισμός βασίστηκε στη μετατροπή των σωμάτων των Αφρικανών σε εμπόρευμα και ανθρώπινη πρώτη ύλη στις φυτείες του λεγόμενου «Νέου Κόσμου», διαπίστωση που κάνει τον Cedric Robinson (2000), πολιτικό επιστήμονα, ακτιβιστή και θεωρητικό της μαύρης ριζοσπαστικής θεωρίας, να αποφανθεί ότι ο καπιταλισμός ήταν εξαρχής και πάντα θα παραμένει φυλετικός. Με τον Διαφωτισμό, αυτές οι πρώιμες ιδέες της φυλετικής διαφοράς συστηματοποιήθηκαν στη μορφή της επιστήμης (Gould 1983), με βιβλία, δημοσιεύσεις, θεωρίες, χρηματοδότηση, πανεπιστημιακές έδρες, τεχνολογικές καινοτομίες (κρανιομετρία, φωτογραφία), επιτρέποντας στη φυλετική διάκριση να γίνει βασικό εργαλείο πολιτικής διακυβέρνησης (Mills 1997) και οικονομικής παραγωγής. Ωστόσο, σήμερα η φυλή παρουσιάζεται ως μια επιβεβλημένη κατηγορία στην ευρωπαϊκή συνθήκη, με ένα ακόμα φόρτωμα της αμερικανικής εμπειρίας και διανόησης.

Όπως αναφέρει η Βρετανίδα κοινωνιολόγος ινδικής καταγωγής Gur-minder Bhambra, η σύγχρονη Ευρώπη αυτοπαρουσιάζεται ως μια κοσμοπολίτικη λέσχη εθνών, θεωρώντας ότι οι αποικίες της δεν έχουν παίξει

11 Στο έργο της *Royal Slavery* (2021), η καλλιτέχνηδα Rachel Reid τοποθέτησε σίδερα μαρκαρίσματος (branding irons) στα χέρια δύο αγαλμάτων των βασιλέων Καρόλου Β΄ και Ιακώβου Β΄ στις κεντρικές πλατείες του Λονδίνου. Οι δύο μονάρχες είχαν παίξει κομβικό ρόλο στην ανάδειξη του δουλεμπορίου σε σημαντικό μέγεθος της βρετανικής οικονομίας του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα. Με τα σίδερα μαρκαρίσματος μετέτρεπαν ανθρώπους σε βασική ιδιοκτησία. Βλ. <http://rachel-reid-sculpture.squarespace.com>

12 Βλ. την πολύτιμη βάση δεδομένων του Centre for the Study of the Legacies of British Slavery στο University College London, που καταγράφει και ερευνά την επιρροή της ιδιοκτησίας σκλάβων στη συγκρότηση της σύγχρονης βρετανικής ελίτ, <https://www.ucl.ac.uk/lbs/>

ουσιαστικό ρόλο στη συγκρότησή της. Κι αυτό, παρότι τα ευρωπαϊκά έθνη-κράτη είναι και σήμερα ιμπεριαλιστικά. Εμφανίζονται ωστόσο ως σχετικά μικρά (αλλά ιδιαίτερα πλούσια) κράτη που κάποτε, στο παρελθόν, είχαν αποικίες (2022: 239). Είναι βολικό το ότι οι πιο απεχθείς πράξεις βίας των Ευρωπαϊών αποικιοκρατών έχουν συμβεί σε τόπους που σήμερα βρίσκονται εκτός ευρωπαϊκών συνόρων, στις πρώην αποικίες και στις χώρες της ευρωπαϊκής εποικιστικής αποικιοκρατίας, όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Νότια Αφρική και το Ισραήλ (Young 2020). Αυτή η ηθελημένη τοποθέτηση της αποικιακής «περιπέτειας» της Γαλλίας σ' ένα παρελθόν πολιτικά, χρονικά και χωρικά ξεκομμένο από το παρόν υποδηλώνεται στη φαινομενικά προοδευτική δήλωση του Γάλλου Προέδρου Εμανουέλ Μακρόν στη Μπουρκίνα Φάσο το 2017, λίγο μετά την πρώτη εκλογή του: «Προέρχομαι από μια γενιά που δεν έχει γνωρίσει την αποικιοκρατούμενη Αφρική».¹³

Όπως σημειώνει στο βιβλίο της με τίτλο *White Innocence: Paradoxes of Colonialism and Race* (2016) η ανθρωπολόγος Gloria Wekker, Ολλανδέζα με καταγωγή από το Σουρινάμ, η σημερινή μικρή έκταση της Ολλανδίας ενισχύει την αύρα της αθωότητάς της. Σαν μικρό παιδί, φαίνεται ευάλωτη, άδολη και να χρήζει προστασίας (2016: 2, 16). Το γεγονός ότι η Ολλανδία υπήρξε μια τρομερή και βίαιη αποικιακή δύναμη, επομένως, αποτελεί το «καλύτερα κρυμμένο μυστικό» στη σύγχρονη ολλανδική κοινωνία (ό.π.: 13). Αντίστοιχα, δεκαπέντε χρόνια πριν από το Brexit της Μεγάλης Βρετανίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση, ο Gilroy (2004) διέγνωνε την τοξικότητα της «μεταποικιακής μελαγχολίας», δηλαδή την προβολή των ένδοξων αναμνήσεων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας ως προκάλυμμα της ντροπής για την απώλειά της. Η εμμονή με την ιστορία του αντιφασιστικού αγώνα στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο –της θυματοποίησης και αντίστασης ενός θαρραλέου «νησιώτικου έθνους»– τροφοδοτεί την άρνηση αναφορικά με τις ευθύνες για την καταστροφή που αυτό προκάλεσε και ακόμα προκαλεί.

Η θεσμική λήθη του αποικιακού παρελθόντος ξεκίνησε με την εθνική απελευθέρωση των πρώην αποικιών μετά τους αγώνες αποαποικιοποίησης που ακολούθησαν το τέλος του Β' Παγκόσμιου πολέμου. Στα σχολεία των περισσότερων ευρωπαϊκών κρατών η αποικιακή ιστορία συνήθως

13 Élysée, 2017, "Emmanuel Macron's speech at the University of Ouagadougou", 28 Νοεμβρίου, <https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2017/11/28/emmanuel-macrons-speech-at-the-university-of-ouagadougou>

μένει εκτός διδακτέας ύλης, πόσο μάλλον η εντελώς άγνωστη στους Ευρωπαίους ιστορία της Αφρικής και άλλων τόπων αποίκησης πριν από και μετά την καταστροφική επέλαση των λευκών. Η αυτοαναφορικότητα της ιστορίας και του πολιτισμού της Ευρώπης ενισχύεται από την εκάστοτε εθνική ιστοριογραφία. Γράφοντας για τη Γαλλία, η ανθρωπολόγος Ann Stoler (2011) έχει χρησιμοποιήσει τον όρο αποικιακή αφασία –αντί για συλλογική αμνησία–, για να περιγράψει μια λήθη που δεν συνιστά παθητική απώλεια, αλλά μια ενεργητική και παθολογική αποσυσχέτιση του παρόντος ενός άκρως φυλετικοποιημένου κράτους με την ιστορία των αποικιών, που έθεσε τα θεμέλιά της – μια ιστορία για την οποία δεν βρίσκονται τα λόγια, είτε στον δημόσιο είτε στον ακαδημαϊκό λόγο, παρότι τα γεγονότα είναι πασίγνωστα. Μόνο με τη συνταρακτική αποκαθήλωση του αγάλματος του Colston, οι Άγγλοι αναγκάστηκαν να μάθουν σε δύο μέρες περισσότερα για τη βρετανική ιστορία του δουλεμπορίου απ’ όσα είχαν μάθει σε όλα τα χρόνια του σχολείου (βλ. Koram 2023).

Αυτή η μετατόπιση της ιστορίας της αποικιοκρατίας και της δουλείας μακριά (χρονικά και χωρικά) από τη σημερινή πραγματικότητα της Γηραιάς Ηπείρου επιτρέπει το πέρασμα από την αθωότητα (την έλλειψη γνώσης και τη μη ανάληψη ευθύνης) για τα εγκλήματα της αποικιοκρατίας στην παράδοξη και εξοργιστική στάση της Ευρώπης να προβάλλει μια δήθεν ηθική ανωτερότητα, ακόμα και να θεωρεί ότι είναι πρωτοπόρος στο ζήτημα του αντιρατσισμού με την υπόσχεση του «ποτέ ξανά» μετά το Ολοκαύτωμα (Wekker 2016: 1-2). Στη μεταπολεμική περίοδο, «η μνήμη του Ολοκαυτώματος, ως επιτομή ρατσιστικής παραβίασης στην Ευρώπη, σβήνει τα εγκλήματα που είχε διαπράξει η ίδια σε βάρος των αποικιοκρατούμενων λαών επί τέσσερις αιώνες» (ό.π.: 4).

Σαν ένα φίδι, λοιπόν, η αδικαιολόγητη Ευρώπη προσπαθεί να αποβάλει το δέρμα της και να εμφανιστεί, ύστερα από «Μεγάλες Ανακαλύψεις» σε όλη την υφήλιο, κλεισμένη στο φρούριο της δικής της ηπείρου, πολιορκημένη από μετανάστες, πρόσφυγες και τρομοκράτες (συνήθως προερχόμενους από τις πρώην αποικίες της) που στις θεωρίες συνωμοσίας της Ακροδεξιάς την απειλούν με «γενοκτονία μέσω αντικατάστασης» (Camus 2011). Η άγνοια για τη βία της αποικιοκρατίας και τη σχέση της με το λευκό προνόμιο συνδέεται άμεσα με την ευρωπαϊκή λευκή αθωότητα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί ταυτόχρονα αιτία και σύμπτωμα. Η συγκεκριμένη μορφή αθωότητας δεν είναι κάτι ανώδυνο και ακίνδυνο· σχετίζεται συχνά με τη βία, ιδιαίτερα όταν η αθωότητα αυτή απειλείται (Wekker 2016: 18), όπως στην περίπτωση της μνημειοκλασίας.

Μνημεία λευκότητας: Φιλέλληνες, νεοκλασικισμός και δουλεία

*Εγώ νόμιζα ότι δεν είχε εισιτήριο.
Νόμιζα ότι ήτανε μαύρος, Πακιστανός.*

Ύπαρχος του πλοίου «Blue Horizon» για τη δολοφονία του Αντώνη Καρυώτη,
ηχητικό ντοκουμέντο, Σεπτέμβριος 2023

Ο «μαύρος» και ο «Πακιστανός» δεν εμφανίστηκαν από το πουθενά στις ύβρεις (και βιαιοπραγίες) των σύγχρονων Ελλήνων. Η κριτική στον εθνοκεντρισμό που έχει ασκηθεί στις κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα (βλ. Τσιμπιρίδου και Θεοδοσίου, σε αυτό τον τόμο) δεν αρκεί πλέον για να κατανόησουμε την προέλευση των σύγχρονων καθεστώτων ρατσισμού και ξενοφοβίας στην ελληνική κοινωνία, ούτε, φυσικά, για την καταπολέμησή τους. Δεν αρκεί, δηλαδή, να λέμε, για παράδειγμα, ότι το εμβληματικό άγαλμα του Κολοκοτρώνη στην Αθήνα είναι δείγμα εθνικισμού, μιλιταρισμού και πατριαρχίας. Πρέπει να δούμε πώς σχετίζεται επίσης με τη φυλετική λογική της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας, μια λογική που βασίζεται στην εθνοκάθαρση (όπως θα πρέπει μάλλον να θεωρείται η μαζική σφαγή μουσουλμάνων και εβραίων κατά την Άλωση της Τριπολιτσάς το 1821 – βλ. Παπαίλιας, υπό έκδοση). Ταυτόχρονα, καιρός είναι να αναγνωρίσουμε ότι στέκουν αγέρωχα στις πλατείες της χώρας αγάλματα Ευρωπαίων «φιλελλήνων» που ο βίος τους σχετίζεται άμεσα με το υπερατλαντικό δουλεμπόριο, ενώ αρκετοί δρόμοι στις πόλεις μας έχουν πάρει από αυτούς το όνομά τους. Έχουμε παραδείγματα μνημειοκλασίας και στην Ελλάδα, με πιο γνωστή περίπτωση τη βεβήλωση ανά τακτά χρονικά διαστήματα του αγάλματος του πρώην Προέδρου των ΗΠΑ Harry Truman (Mantzios 2021), αλλά αυτή γίνεται περισσότερο στη βάση της κριτικής του αμερικανικού ιμπεριαλισμού και του ελληνικού αντιαμερικανισμού. Τα περισσότερα μνημεία που συνδέονται με την ευρωπαϊκότητα και τη λευκή υπεροχή δεν έχουν μπει στο στόχαστρο κριτικής, προβληματισμού ή βανδαλισμού με αντιαποικιακό πρόσημο.

Ένα καλό σημείο εκκίνησης για την ανάλυση αυτής της σχέσης είναι ο ανδριάντας που κατασκευάστηκε με πανελλήνιο έρανο και βρίσκεται έξω από το κεντρικό κτήριο του Πανεπιστημίου Αθηνών στην οδό Πανεπιστημίου. Πρόκειται για αυτόν του William Gladstone, γνωστού με το εξελληνισμένο όνομα Γλάδστων (1809-1898), διάσημου φιλέλληνα που διετέλεσε τέσσερις φορές πρωθυπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου και για σύντομο

χρονικό διάστημα κυβερνήτης των Ιονίων Νήσων, όταν ήταν ακόμα προτεκτοράτο του Ηνωμένου Βασιλείου. Η πολιτική του καριέρα χρηματοδοτήθηκε από τον πατέρα του – έναν από τους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες σκλάβων στις βρετανικές «Δυτικές Ινδίες», με φυτείες στην Τζαμάικα και τη Βρετανική Γουιάνα, ο οποίος, φυσικά, έλαβε αποζημιώσεις μετά την κατάργηση της δουλείας (Quinault 2009). Η κληρονομιά του Gladstone πλέον έχει αμφισβητηθεί στην Αγγλία. Το 2021, και έπειτα από διαμαρτυρία φοιτητριών και φοιτητών στο Πανεπιστήμιο του Λίβερπουλ, μετονομάστηκε μια εστία που έφερε το όνομά του, ενώ το καλοκαίρι του 2023 ένας απόγονός του επισκέφτηκε τη Γουιάνα προκειμένου να ζητήσει συγγνώμη για τη συμμετοχή της οικογένειάς του στο δουλεμπόριο.¹⁴ Με αυτά τα δεδομένα, πρέπει να αναρωτηθούμε γιατί να στέκεται ανενόχλητα το άγαλμά του μπροστά από ένα εμβληματικό κτίριο στο κέντρο της ελληνικής πρωτεύουσας και γιατί να διατηρείται ακόμα το όνομά του σε διάφορους δρόμους ελληνικών πόλεων.¹⁵ Η ύπαρξη του συγκεκριμένου αγάλματος στην Αθήνα θα έπρεπε να μας κάνει να προβληματιστούμε αναφορικά με τη σχέση του φιλελληνισμού με τη δουλεία και τους αγώνες για την κατάργησή της. Η στήριξη από δυτικούς υπέρμαχους της Ελληνικής Επανάστασης –και ανταγωνιστές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας— των ελληνόφωνων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως «λευκών σκλάβων», οι οποίοι «αξίζουν» να απελευθερωθούν, φαίνεται όχι μόνο να συμβαδίζει με, αλλά και να συγκαλύπτει τη μη στήριξη της κατάργησης της δουλείας των μαύρων, διαιώνίζοντας την ιδεολογία της λευκής ανωτερότητας (Χαμηλάκης και Γκρήνμπεργκ 2022: 150-53). Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε στη συνέχεια αν το γεγονός ότι ο Gladstone υπήρξε γνωστός ελληνιστής και μεταφραστής του Ομήρου σχετίζεται λιγότερο με τον φιλελληνισμό του, ως κάποια υπερβατική και αγνή αγάπη προς τους Έλληνες, παρά με την υπηρεσία του στη Βρετανική Αυτοκρατορία που προωθούσε την κλασική παιδεία στους αξιωματικούς της (βλ. Vasunia 2013).

14 Βλ. BBC News, 2021, "William Gladstone: Liverpool Students Rename Hall After Anti-racism Activist", 28 Απριλίου, <https://www.bbc.com/news/uk-england-merseyside-56915021> και BBC News, 2023, "William Gladstone's Family Apologises for Role in Slave Trade", 25 Αυγούστου, <https://www.bbc.com/news/uk-wales-66621480>

15 Ο Ζακ Κωστόπουλος/η Zackie Oh, drag queen και ακτιβιστής για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων και της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας, δολοφονήθηκε στην οδό Γλάδστωνος το 2018. Στις διαμάχες, επίσημες και ανεπίσημες, για τη μετονομασία του δρόμου ως «Οδός Zackie Oh», η πολιτεία επιμένει να επαναφέρει το όνομα του Γλάδστωνος, σαν να συνιστά δεδομένο και ακλόνητο μέρος της ελληνικής πραγματικότητας.

Αν στραφούμε σε άλλους γνωστούς φιλέλληνες, όπως αυτούς που τιμούνται με άγαλμα στην Πύλο για τη συμμετοχή τους στη ναυμαχία του Ναβαρίνου, θα βρούμε ότι είχαν κι αυτοί μια εξαιρετικά προβληματική σχέση με τις έννοιες της απελευθέρωσης και της επανάστασης. Ο Άγγλος ναύαρχος Edward Codrington, που επίσης μνημονεύεται σε πολλούς δρόμους ελληνικών πόλεων, υπήρξε και αυτός ιδιοκτήτης σκλάβων και φυτειών στην Αντίγκουα της Καραϊβικής. Όπως και ο Gladstone, έλαβε κι αυτός αποζημίωση για τη χαμένη του «ιδιοκτησία» μετά την κατάργηση της δουλείας. Η κληρονομιά του επίσης έχει αμφισβητηθεί πρόσφατα, με τιμητική πλακέτα στο όνομά του να έχει αφαιρεθεί το 2020 έπειτα από διαμαρτυρίες.¹⁶ Από την άλλη, ο Γάλλος ναύαρχος Comte de Rigny, γνωστός με το εξελληνισμένο όνομα Δεριγνύ, ο οποίος μνημονεύεται γιατί έλαβε μέρος στη ναυμαχία του Ναβαρίνου, συμμετείχε ακόμα στην επιδρομή του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο και στη συνέχεια στην εκστρατεία του Άγιου Δομίνικου (1801-3), δηλαδή στην καμπάνια επαναφοράς της δουλείας στην Αϊτή! Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η υποστήριξη για το δικαίωμα στην ελευθερία και την αυτοδιάθεση λευκών υποκειμένων δεν είναι ασυμβίβαστο με την υποδούλωση μαύρων υποκειμένων, σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, το ένα αποτελεί προϋπόθεση του άλλου (Losurdo 2014).

Σχετικά με αρχιτεκτονικές μορφές μνημειακότητας, θα άξιζε να ξανασκεφτούμε τις συνδηλώσεις της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, όπως στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών στην οδό Πανεπιστημίου, του Δανού αρχιτέκτονα Hans Christian Hansen, μπροστά από το οποίο στέκεται ο ανδριάντας του Γλάδστωνος, επανεξετάζοντας τη γνωστή συσχέτιση της νεωτερικής Ελλάδας με την ευρωπαϊκή ιδέα της λευκής υπεροχής – μια ιδέα που έλκει την καταγωγή της από την ελληνική αρχαιότητα και συγκροτείται με το ρεύμα του ευρωπαϊκού κλασικισμού. Αν σκεφτούμε ξανά την ιστορία της χρήσης της αρχιτεκτονικής αυτής σε παγκόσμιο επίπεδο, το πώς δημιούργησε νεωτερικούς «ναούς», όπως τράπεζες και βίλες ιδιοκτητών σκλάβων σε φυτείες, θα ανακαλύψουμε τη σχέση της με την παγκόσμια λευκή κυριαρχία και τον φυλετικό καπιταλισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλά δυτικά πανεπιστήμια είναι χτισμένα με αυτή την τεχνοτροπία και

¹⁶ Βλ. Doherty-Cove, Jody, 2020, “Brighton Plaque to Slave-Ownning Admiral is Taken Down”, *The Argus*, 12 Ιουνίου, <https://www.theargus.co.uk/news/18514212.brighton-plaque-slave-owning-admiral-taken/>

ότι στους περιβάλλοντες χώρους έχουν τοποθετηθεί ανδριάντες που έχουν στοχοποιηθεί για αποκαθήλωση από τα κινήματα.

Με αυτά τα λίγα παραδείγματα, ελπίζω να έδωσα ένα σχεδιάσμα μελλοντικής έρευνας, μια ιδέα δηλαδή της πιθανής χρησιμότητας της μνημειοκλασίας ως εργαλείου αποαποικιοποίησης στο ελληνικό συγκείμενο.

■ Μνημειοκλασία και αποαποικιοποίηση της Ιστορίας και του πανεπιστημίου

Ιχνηλατώντας το νήμα που συνδέει αγάλματα και μνημεία εθνικών ή υπερεθνικών ηρώων στο παγκόσμιο ριζωματικό δίκτυο της λευκής κυριαρχίας, θα μπορέσουμε να αναλύσουμε τη θέση της Ελλάδας στο πλέγμα των γεωπολιτικών σχέσεων. Σίγουρα δεν μιλάμε για ένα απλό δίπολο αποικιοκράτη και αποικιοκρατούμενου· η σχέση είναι σαφώς πιο έκκεντρη. Η παρουσία του ανδριάντα του Γλάδστωνος στην Αθήνα δείχνει ακριβώς αυτό. Δείχνει ότι η σύνδεση με την ευρωπαϊκή αποικιακή ιστορία και την ιστορία της λευκής κυριαρχίας είναι υπαρκτή, όσο έμμεση κι αν είναι. Η ριζοσπαστικοποίηση της μνήμης είναι απαραίτητως διεθνική και εκθέτει τα όρια της εθνικής ιστοριογραφίας. Η κριτική του εθνοκεντρισμού δεν αρκεί πλέον για να εξηγήσει ή να αναστρέψει τον εκφασισμό της κοινωνίας. Διότι αφήνει εκτός συζήτησης τη συνενοχή με το αφήγημα της ευρωπαϊκής λευκής αθωότητας, το λευκό προνόμιο που απολαμβάνουμε στο παγκόσμιο φυλετικοποιημένο σύστημα, από τη δική μας περιφερειακή θέση. Διαιωνίζει την άγνοιά μας για την ιστορία της μαύρης ριζοσπαστικής παράδοσης και την κριτική φυλετική θεωρία, θέματα που θεωρούνται ξένα με το τοπικό συγκείμενο, όπως ξένο θεωρείται επίσης το ηθικό βάρος αυτής της κληρονομιάς της βίας.

Η μνημειοκλασία επίσης μας ωθεί στην αποδόμηση των μεθοδολογικών μας εργαλείων και των επιστημονικών μας βεβαιοτήτων. Πρώτον, η μνημειοκλασία έχει τη δυνατότητα να ανατρέπει τη λήθη που πρεσβεύει το ίδιο το μνημείο στο όνομα της Ιστορίας. Η αποκαθήλωση δεν αναιρεί το παρελθόν, αλλά λειτουργεί ως μέσο αποκάλυψης και αποκατάστασης των ανοιχτών πληγών μιας κοινωνίας. Δεύτερον, η διείσδυση στους χώρους της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της εκρηκτικής ενέργειας της αποκαθήλωσης και της παραγωγής γνώσης *extra muros* μας φέρνει αντιμέτωπες με τη σημαντική επίδραση που έχουν οι επιστήμες μας, οι μεθοδολογίες μας, οι αλήθειες μας, οι επιστημολογίες μας, εντέλει, ο ίδιος ο θεσμός του δυτικού (εν προκειμένω ευρωπαϊκού/ελληνικού) πανεπιστημίου στην

εδραίωση της λογικής της λευκής υπεροχής και του ευρωκεντρισμού στην κοινωνία μας. Τέλος, η εφευρετικότητα της μνημειοκλασίας ως ζωντανού, συλλογικού θεάματος και επιτέλεσης στον επίμαχο δημόσιο χώρο μάς ωθεί να βγούμε από τις αίθουσες και να βρεθούμε στους δρόμους (και στις οθόνες), να στήσουμε νέα δίκτυα, νέου τύπου συνέργειες μεταξύ κοινωνικής έρευνας, ακτιβισμού και καλλιτεχνικής δράσης, να αφουγκραστούμε την επιτακτικότητα του παρόντος (Παπαηλία 2023). Αυτή είναι μια βασική επιδίωξη της πρωτοβουλίας *décolonize hellás*: *Αποκαθήλωση τώρα!*

Βιβλιογραφία

- Ahmed, Abdul Kayum, 2019, *The Rise of Fallism: #RhodesMustFall and the Movement to Decolonize the University*, διδακτορική διατριβή, Columbia University, Columbia Academic Commons, <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/d8-n7n3-e372>
- Αθανασίου, Αθηνά, 2010, «“Το μαύρο στην πλατεία”»: Χαρτογραφώντας την απαγορευμένη μνήμη», στο: Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ansley, Frances Lee, 1989, “Stirring the Ashes: Race Class and the Future of Civil Rights Scholarship”, *Cornell Law Review*, 74(6), σσ. 993-1.077.
- Azoulay, Ariella, 2019, *Potential History: Unlearning Imperialism*. Λονδίνο: Verso.
- Beliso-De Jesús, Aisha M. και Pierre, Jemima, 2020, “Special Section: Anthropology of White Supremacy”, *American Anthropologist*, 122(1), σσ. 65-75.
- Bhambra, Gurinder. K., 2022, “A Decolonial Project for Europe”, *Journal of Common Market Studies*, 60, σσ. 229–244.
- Camus, Renaud, 2011, *Le Grand Remplacement*, Παρίσι: Reinharc.
- Césaire, Aimé. 1955, *Discours sur le colonialisme*. Παρίσι: Editions Présence Africaine.
- Debucquois, Claire, 2021, “Red Hands: Copper, Tin, Paint, Poems, Plants”, *New Left Review* 127, σσ. 81-92.
- Dickenson, Christopher P., 2021, *Public Statues Across Time and Cultures*, Λονδίνο: Routledge.
- Frank, Sybille και Mirjana Ristic, 2020, “Urban Fallism”, *City* 24: 3-4, σσ. 552-564.
- Gamboni, Dario, 1997, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism Since the French Revolution*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Gilroy, Paul, 2005, *Postcolonial Melancholia*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Gould, Stephen Jay, 1981, *The Mismeasure of Man*. Νέα Υόρκη: W.W. Norton & Company.
- Χαμηλάκης, Γιάννης και Ράφαελ Γκρήνμπεργκ, 2022, *Αρχαιολογία, έθνος και φυλή. Αναμέτρηση με το παρελθόν, αποαποικιοποίηση του μέλλοντος στην Ελλάδα και στο Ισραήλ*, μτφρ.: Μιχάλης Λαλιώτης, επιμ.: Δημήτρης Χατζηχαραλάμπους. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Heron, A. Philogene, 2022, “Goodnight Colston. Mourning Slavery: Death Rites and Duppy Conquering in a Circum-Atlantic City”, *Antipode*, 54: 1.251-1.276.
- Hicks, Dan, 2020, *The British Museums. The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*, Λονδίνο: Pluto Press.
- , 2021, “Let’s Keep Colston Falling”, *ArtReview*, 16 Ιουνίου, <https://artreview.com/lets-keep-colston-falling/>
- Jobson, Ryan Cecil, 2020, “The Case for Letting Anthropology Burn: Sociocultural Anthropology in 2019”, *American Anthropologist*, 122(2), σσ. 259-271.
- Koram, Kojo, 2023. “Those Who Tore Down Colston’s Statue Helped Lead Us to the Truth about Slavery and the Monarchy”, 7 Απριλίου, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/uk-news/commentisfree/2023/apr/07/edward-colston-statue-slavery-monarchy-blm-bristol>

- Κουλούρη, Χριστίνα, 2020, *Φουστανέλες και Χλαμύδες: Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Knudsen, Britta Timm και Casper Andersen, 2019, "Affective Politics and Colonial Heritage, Rhodes Must Fall at UCT and Oxford", *International Journal of Heritage Studies* 25:3, σσ. 239-258.
- Losurdo, Domenico, 2014, *Liberalism. A Counter-History*, Λονδίνο: Verso.
- Μάντζιος, Γιώργος, 2021, «Ο βανδαλισμός και/ως ιστορική αποκατάσταση», *Decolonize Hellas* [ιστότοπος], μπηρ.: Βαγγέλης Πούλιος, <https://decolonizehellas.org/vandalismos-kai-os-istoriki-apokatastasi/>
- Mantzios, G., 2021, "Cold War Image-myths: A Crime Scene Ethnography of Defacement and Historical Redress from Athens, Greece", *International Journal of Cultural Studies* [Μάρτιος], σσ. 1-18.
- Michalski, Sergiusz, 1998, *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870-1997*, Λονδίνο: Reaktion Books.
- Mills, C.W., 1997, *The Racial Contract*, Ίθακα: Cornell University Press.
- Mignolo, Walter D., 2011, *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*, Ντάραμ και Λονδίνο: Duke University Press.
- Papailias, Penelope, υπό έκδοση, "From AfroGreeks to the Black Mediterranean: Defacing Whiteness in the Rap of Negros του Moria", στο: *The Routledge Handbook of Popular Music and Politics of the Balkans*, ed. Catherine Baker, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Παπαηλία, Πηνελόπη, 2023, «Για μια ανθρωπολογία του παρόντος», στο Αλίκη Αγγελίδου και Ράνια Ασρινάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογικές αναζητήσεις στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Τόμος προς τιμήν της Δήμητρας Γκέφου-Μαδιανού*, σσ. 222-240, Αθήνα: Πατάκη.
- , 2016, «Ανθρωπολογία και μετααποικιακές σπουδές: Από την αποικιακή κριτική της ανθρωπολογίας στην ανθρωπολογία της αποικιοκρατίας», στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Αποδομώντας την αυτοκρατορία: Θεωρία και πολιτική της μετααποικιακής κριτικής*, σσ. 23-72, Αθήνα: νήσος.
- Quinault, Roland, 2009, "Gladstone and Slavery", *The Historical Journal* 52(2), σσ. 363-383.
- Ray, Gene, 2021a, "All Monuments Must Fall: Thinking through the Proposition", *ISSUE: Journal of art & design HEAD – Genève*, Γενεύη, <https://issue-journal.ch/focus-posts/all-monuments-must-fall/>
- , 2021b, "Justice Afoot", *ISSUE: Journal of art & design HEAD – Genève*, Γενεύη, <https://issue-journal.ch/focus-posts/justice-afoot/>
- Riegl, Alois, 1982 [1929], "The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin", μπηρ.. Kurt W. Forster και Diane Ghirardo, *Oppositions* 25 (1982): 21-51.
- Robinson, Cedric. J., 2000, *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition*, Τσάπελ Χιλ: The University of North Carolina Press.
- Shange, Savannah, 2022, "Abolition in the Clutch: Shifting through the Gears with Anthropology", *Feminist Anthropology* 3(2), σσ. 187-197.
- Stoler, Ann Laura, 2011, "Colonial Aphasia: Race and Disabled Histories in France", *Public Culture* 23(1), σσ. 121-156.
- Taussig, Michael, 1999, *Defacement: Public Secrecy and the Labor of the Negative*, Πάλο Άλτο: Stanford University Press.